

**МОВНА СИТУАЦІЯ У СФЕРІ ШКІЛЬНОЇ ТА
ВИЩОЇ ОСВІТИ ДОНЕЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)**

**М. І. Бойко, аспірантка кафедри української мови
Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)**

e-mail: miboiko96@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9826-7464

Статтю присвячено вивченню мовної ситуації в закладах середньої та вищої освіти Східної України. Мета дослідження – комплексно проаналізувати мовну ситуацію в закладах освіти Донецької області, простежити внутрішньомовні деформації, зумовлені впливом російської мови на українську та схарактеризувати роль освіти в національній консолідації України. Об'єктом дослідження є мовна ситуація у сфері освіти Донецької області, функціонування української мови в ситуації українсько-російського білінгвізму. Предмет аналізу – стан реального використання української мови в освітньому просторі Донецької області й тенденції розвитку деформованої мовної ситуації в закладах середньої і вищої освіти Донецької області на початку ХХІ ст. Увагу приділено висвітленню результатів соціологічного дослідження, головне завдання якого – визначити тенденції розвитку білінгвізму у сфері освіти. Розглянуто основні причини активного використання української мови молоддю. Зроблено всебічний соціолінгвістичний аналіз мовної ситуації закладів освіти Донецької області, схарактеризовано кількісні, якісні та оцінні показники функціонування української та російської мов, окреслено шляхи розвитку мовної ситуації на Донецькій області. Матеріалом для дослідження є результат проведеного нами анкетування. Загальна кількість анкет – 1179. Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що розглянуті теоретичні положення й інтерпретований емпіричний матеріал дають змогу відстежити мовну ситуацію в закладах освіти Східної України.

Ключові слова: мовна ситуація, заклади освіти, державна мовна політика, білінгвізм.

Актуальність. Українська ідентичність нерозривно пов'язана зі статусом рідної мови, ставленням до неї громадян. Зростання кількості соціолінгвістичних розвідок у європейських країнах викликало передусім посилення уваги до аналізу мовних ситуацій. Очевидно, провідне завдання вітчизняних соціолінгвістів полягає в ретельному вивченні деформацій, яких зазнало мовне середовище України до і після проголошення незалежності. Зауважимо, що різні області країни вимагають неоднакових стратегій і тактик під час розроблення та впровадження мовно-культурної політики [5, с. 67].

Потребують докладного вивчення не тільки суспільні чинники, що пояснюють функціонування української і російської мов в Україні, а й набір психологічних аспектів, які тісно пов'язані з такими поняттями, як «мовна компетенція» та «мовна поведінка» індивіда. Дослідження мовної ситуації в Україні та в окремих її регіонах, з'ясування чинників, які впливають на становлення та динаміку поведінки мовної особистості за умов двомовності, є надважливим й актуальним напрямом лінгвоукраїністики, що має стати пріоритетом в українській соціолінгвістиці [6, с. 34].

Важливе значення для подолання наслідків впливу російської мови та перспективи майбутньої зміни мовно-культурної ситуації на користь української мови має продумана державна політика в системі освіти.

Актуальність обраної теми зумовлена потребою активізації соціолінгвістичних розвідок, досліджень мовної ситуації в Україні, питань побутування української мови в умовах українсько-російської двомовності Донецької області, що має не тільки теоретичне, а й практичне значення для впровадження програми державної мовної політики в регіоні. Варто зауважити, що спеціального дослідження мовної ситуації в освітньому просторі Донецької області досі не зроблено.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблему сучасної мовної ситуації вивчали У. Вайнрайх, С. Ковальова, В. Маккей, В. Ламберт, Т. Бурда, О. Данилевська, А. Загнітко, Г. Залізняк, І. Кудрейко, Л. Масенко, Г. Мацюк, С. Соколова, Л. Ставицька, О. Тараненко, О. Шевчук-Клюжева та багато інших дослідників. Ґрунтовною є розвідка І. Кудрейко та А. Загнітка «Динаміка мовної і національної самоідентифікації мешканців Донецчини». Дослідники проаналізували переписи 1897, 1939, 1970, 2001 років, дані соціолінгвістичного опитування студентства Донецької області. Отримані результати дали змогу виявити показники демографічної та комунікативної потужності української й російської мов, визначити актуальні питання мовної політики, спрямовані на захист і підтримку української мови як державної [4].

Стаття «Двомовність: причини і наслідки (на матеріалі українськомовної преси міста Донецька)» О. Виноградової та О. Клюжевої присвячена актуальним питанням сучасної соціолінгвістики – проблемі російсько-української мовної взаємодії, що з'явилася внаслідок тривалого контактного білінгвізму, спричиненого дією екстралінгвістичних чинників, а також результатам процесу двомовності – лексичній і граматичній інтерференції [2]. У монографії «Українське усне мовлення Донецчини» О. Шевчук-Клюжева досліджує особливості функціонування білінгвізму на території України, звертає увагу на мовні особливості регіону [7].

Освіта належить до одного з найважливіших напрямів державної політики України. Експерти наголошують на двомовності освітнього простору в Україні. Аналізуючи результати масового опитування 2014 року, О. Данилевська у праці «Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси» робить висновок про деформований характер мовної ситуації у сфері шкільної освіти. Наголошено на позитивних змінах, що відбулися в шкільній освіті за роки незалежності. Загалом лінгвоукраїністиці бракує комплексних наукових праць, присвячених питанням білінгвізму, оскільки дослідники зазвичай приділяють увагу розвитку та становленню літературної мови, діалектному мовленню тощо [3].

Мета дослідження – комплексно проаналізувати мовну ситуацію в закладах освіти Донецчини, простежити внутрішньомовні деформації, зумовлені впливом російської мови на українську та схарактеризувати роль освіти в національній консолідації України.

Матеріали і методи дослідження. Ми розробили анкету, у якій, крім паспортної частини та питань, за якими можна отримати інформацію про мовну ситуацію в закладах вищої освіти, запропоновано подати власні коментарі щодо обов'язкового використання української мови педагогічними працівниками та студентами.

Для розв'язання поставленої мети й завдань використано такі методи дослідження: 1) теоретичні: системний аналіз лінгвістичної і соціологічної літератури (уточнення та систематизація поняттєвого апарату, з'ясування типів мовних ситуацій, типів білінгвізму, характеристики мовних середовищ; принципів визначення кількісних і якісних показників мов у білінгвальній ситуації); історико-генетичний метод (установлення змін у мовній політиці; виявлення особливостей розвитку мовних ситуацій та аспектів, які їх зумовлюють); методи математичної статистики (оброблення, підтвердження та узагальнення даних соціолінгвістичного опитування); 2) емпіричні: анкетування (з'ясування комунікативних сфер функціонування мов, їх співвідношення; виявлення ставлення білінгвів до кожної з двох мов, мотивації мовної поведінки); спостереження (підтвердження й доповнення результатів анкетування, з'ясування суб'єктивного сприймання мовно-культурної ситуації, оцінного ставлення до її розвитку).

Джерельну базу дослідження становлять 1) нормативні документи профільного міністерства, відповідно до яких у різні роки було регульовано функціонування мов у закладах освіти (накази, листи Міністерства освіти України); 2) показники цільового анкетування учнів 9–11 класів, студентів I–IV курсів, проведеного авторкою протягом 2019–2020 років у Слов'янську, Бахмуті, Покровську та Маріуполі (загалом 1179 анкет: 116 респондентів – студенти Донбаського державного педагогічного університету,

155 респондентів – Маріупольського державного університету, 178 респондентів – Горлівського інституту іноземних мов, 127 респондентів – Донецького національного технічного університету, 120 респондентів – закладів середньої освіти Слов'янська, 185 респондентів – закладів середньої освіти Бахмута, 143 респонденти – закладів середньої освіти Покровська, 155 респондентів – закладів середньої освіти Маріуполя); 3) усне мовлення учнів та студентів.

Результати дослідження та їх обговорення. Мовою повсякденного спілкування учнів Слов'янська є українська (39 %), російська (38 %), українська та російська однаковою мірою (23 %), у Маріуполі (65 %), Бахмуті (64 %) та Покровську (76 %) переважає використання російської мови.

Проаналізуємо результати анкетування представників вищої освіти. Мовою повсякденного спілкування студентів Донбаського державного педагогічного університету є українська (30, %), російська (34,8 %), українська та російська однаковою мірою (34,8 %), респонденти з Маріупольського державного університету (76 %) та Горлівського інституту іноземних мов (85 %) переважно використовують російську мову. Студенти Донецького національного технічного університету зазначили, що українською мовою послуговується 21 % опитаних, російською – 34 %, обома мовами однаковою мірою – 45 %.

Більше ніж половина опитаних учнів Донеччини впевнені, що володіють українською мовою добре, хоч школярі, які здобувають освіту в навчальних закладах Слов'янська, зазначили, що їхній рівень володіння українською мовою є відмінним (76 %). Відповідь «незадовільно» майже відсутня в оцінках сучасної молоді.

Найбільше виявилось опитаних, які самі оцінюють себе як таких, що добре володіють українською мовою. У Горлівському інституті іноземних мов – 78 %, у Донбаському державному педагогічному університеті – 62 %. Тільки в Маріупольському державному університеті частка тих, хто досконало володіє українською мовою, становить 34 % від загальної кількості. Подібні результати спостерігаємо і в Донецькому національному технічному університеті (38 %).

Однаково відповіли учні та студенти всіх закладів освіти на запитання *«Якою мовою виконано вивіски освітніх установ у Вашому населеному пункті?»*. 67 % студентів Горлівського інституту іноземних мов, 88 % студентів Донецького національного технічного університету, 85 % студентів Донбаського державного педагогічного університету, 78 % студентів Маріупольського державного університету зазначили, що вивіски освітніх установ виконано переважно українською мовою. Більше ніж половина опитаних старшокласників висловили подібну думку (Діаграма 1).

Варто звернути увагу на запитання «Якою є мова спілкування у Вашому навчальному закладі?», оскільки думки студентів та школярів розділилися. У Донбаському державному педагогічному університеті українську мовою спілкування вважають 43,3 %, російську – 10 %, українську та російську – 46,7 % опитаних. Подібні результати спостерігаємо в Донецькому національному технічному університеті. Українську мовою спілкування вважають 44 %, російську – 12 %, українську та російську – 44 % опитаних. У Горлівському інституті іноземних мов більша частина респондентів (89 %) зазначила, що мовою спілкування є українська й російська однаковою мірою. Натомість у Маріупольському державному університеті 50 % студентів зазначили, що українська і російська використовувані однаковою мірою, а 44 % наголосили, що в навчальному закладі активно послуговуються українською.

Учні, які навчаються в м. Слов'янську та м. Бахмуті, зауважили: у їхньому навчальному закладі домінує українська мова. Натомість учні з Маріуполя та Покровська впевнені, що мовою спілкування є українська й російська однаковою мірою (Діаграма 2).

Діаграма 2

Відповіді студентів Маріупольського державного педагогічного університету (34 %)

та Горлівського інституту іноземних мов (28 %) засвідчили, що значно менше ніж половина викладачів розмовляє українською мовою у закладах вищої освіти. Натомість у Донецькому національному технічному університеті частка українськомовних викладачів становить 76 %, а в Донбаському державному педагогічному університеті – 64 %. Школярі, які навчаються в школах Слов'янська та Бахмута, наголошують: більше ніж половина вчителів використовує українську мову під час уроків.

Дослідження засвідчило, що найчастіше на заняттях студенти Горлівського інституту іноземних мов (64 %) та Маріупольського державного університету (53 %) звертаються до викладачів російською мовою. У Донецькому національному технічному університеті частка українськомовних студентів становить 63 %, у Донбаському державному педагогічному університеті – 76 %.

Більша частина респондентів зі Слов'янська (56 %) та Бахмута (54 %) звертається до вчителів українською та російською мовами. У Покровську частка російськомовних учнів становить 45 %, а у Маріуполі – 62 %.

На запитання школярів та студентів більша частина вчителів / викладачів відповідає державною мовою. Хоч 36 % викладачів Маріупольського державного університету та 44 % Горлівського інституту іноземних мов відповідають російською. У Донецькому національному технічному університеті частка українськомовних студентів становить 63 %, у Донбаському державному педагогічному університеті – 76 %.

Частка російськомовних вчителів найбільша в закладах освіти Покровська (48 %) та Маріуполя (51 %). Натомість педагогічні працівники Слов'янська (77 %) та Бахмута (65 %) надають перевагу державній мові (Діаграма 3).

Висновки і перспективи. Аналіз відповідей на питання анкети засвідчив, що власна оцінка мовцями свого ступеня володіння мовами відмінна від реального використання мови в процесі комунікації. У закладах середньої освіти Слов'янська кількість українськомовних учнів та вчителів найбільша. Водночас відповіді школярів із Маріуполя та Покровська доводять, що під час занять учні та педагогічні працівники досі послуговуються російською мовою [1, с. 64].

Незважаючи на те, що в Донбаському державному педагогічному університеті та Маріупольському державному університеті українська і російська мови вживаються однаковою мірою, простежено тенденцію до підвищення престижності спілкування саме державною мовою в закладах вищої освіти. У Донецькому національному технічному університеті чисельність українськомовних значно перевищує тих, хто спілкується російською або є білінгвами. Студенти Горлівського інституту іноземних мов переважно використовують російську мову у сфері освіти.

Унаслідок посилення ролі української мови в освітній сфері абсолютна більшість представників молодшого покоління, зокрема й ті, хто виховувався в російськомовному оточенні, вивчили українську мову [1, с. 74].

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що розглянуті теоретичні положення й інтерпретований емпіричний матеріал дають змогу відстежити мовну ситуацію в закладах освіти Східної України. Отримані результати можуть бути використані: а) для написання нових розвідок із соціолінгвістики, історії української мови, психолінгвістики, загального мовознавства, лінгводидактики; б) для поглибленого вивчення мовної ситуації в Україні, зокрема її посттоталітарних деформацій та асиміляційного впливу російської мови; в) у викладанні навчальних дисциплін: соціолінгвістики, історії української мови, психолінгвістики, загального мовознавства, лінгводидактики; г) для розроблення шляхів підвищення комунікативної потужності

української мови й утвердження її державних позицій на Донеччині. Перспективу подальших досліджень убачаємо в аналізі мовної ситуації у сфері шкільної і вищої освіти південних і західних регіонів України.

Список використаної літератури

1. Вінтонів М., Бойко М. Мовна ситуація в освітньому просторі Донеччини на початку XXI століття. *Mundo Eslavo*. 2020. № 19. С. 61–75.
2. Виноградов О., Ключева О. Двомовність: причини і наслідки (на матеріалі українськомовної преси міста Донецька). *Лінгвістичні студії*. 2006. Вип. 15. С. 28–34.
3. Данилевська О. Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціо-лінгвістичні нариси. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. 364 с.
4. Загнітко А., Кудрейко І. Динаміка мовної самоідентифікації мешканців Донеччини. *Світогляд*. 2009. № 3. С. 24–29.
5. Масенко Л. Т. Нариси з соціолінгвістики. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 243 с.
6. Тараненко О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі). *Мовознавство*. 2003. № 2–3. С. 30–55.
7. Шевчук-Ключева О. В. Українське усне мовлення Донеччини : монографія. Вінниця : Видавництво «Твори», 2015. 162 с.

References

1. Vintoniv, M., Boiko, M. (2020). Movna sytuatsiia v osvithnomu prostori Donechchyny na pochatku XXI stolittia [The language situation in the educational space of Donetsk region at the beginning of the XXI century]. In : *Mundo Eslavo*. 19, 61–75 (in Ukr.).
2. Vynohradov, O., Kliuzheva, O. (2006). Dvymovnist': prychyny i naslidky (na materialy ukrains'komovnoi presy mista Donets'ka) [Bilingualism: causes and consequences (on the materials of the Ukrainian-language press of the city of Donetsk)]. In : *Linhvistychni studii [Linguistic studies]*. 15, 28–34 (in Ukr.).
3. Danylevska, O. (2019). Ukrainska mova v ukrainskii shkoli na pochatku XXI stolittia: sotsiolinhvistychni narysy [Ukrainian language in the Ukrainian school at the beginning of the XXI century: sociolinguistic essays]. Kyiv: Vyd. Kyievo- Mohylians'ka akademiia, 364 (in Ukr.).
4. Zahnitko, A., Kudreiko, I. (2009). Dynamika movnoi samoidentyfikatsii meshkantsiv Donechchyny [Dynamics of language self-identification of Donetsk region residents]. In : *Svitohliad [Ideology]*. 3, 24–29 (in Ukr.).
5. Masenko, L. T. (2010). Narysy z sotsiolinhvistyky [Essays on sociolinguistics]. Kyiv: Vyd. Kyievo- Mohylians'ka akademiia, 243 (in Ukr.).
6. Taranenko, O. (2003). Movna sytuatsiia ta movna polityka v suchasni Ukraini (na zahalnoslovianskomu tli) [Language situation and language policy in modern Ukraine (against the Slavic background)]. In : *Movoznavstvo [Linguistics]*. 2–3, 30–55 (in Ukr.).
7. Shevchuk-Kliuzheva, O. V. (2015). Ukrainske usne movlennia Donechchyny : monohrafiia. Vinnytsia : Vydavnytstvo Tvory, 162 (in Ukr.).

M. I. BOIKO. LANGUAGE SITUATION OF SECONDARY AND HIGHER EDUCATION IN THE DONETSK REGION OF THE TWENTY-FIRST CENTURY (BASED ON SOCIOLINGUISTIC RESEARCH)

Summary. Introduction. *Ukrainian identity is inextricably linked with the status of the native language, the attitude to it among citizens. The growing number of sociolinguistic investigations in Europe is due primarily to increased attention to the analysis of language situations. The article is devoted to the study of the language situation in institutions of secondary and higher education in Eastern Ukraine. It reports the results of bilingualism trends research. The purpose of the study is to conduct a comprehensive analysis of the language situation, to trace the intralinguistic distortions caused by the influence of the Russian language and to characterize the role of education in the national consolidation of Ukraine.*

Purpose. *The purpose of the study is to conduct a comprehensive analysis of the language situation, to trace the intralinguistic distortions caused by the influence of the Russian language and to characterize the role of education in the national consolidation of Ukraine.*

Methods. *The total number of questionnaires is 1179. Statistical treatment, empirical analyses and debates have been used to achieve the goal.*

Results. *The analysis of the answers to the questionnaire showed that the speakers' own assessment of their degree of language proficiency is different from the actual use of language in the communication process. Slavyansk has the largest number of Ukrainian-speaking students and teachers in secondary schools. At the same time, the answers of students from Mariupol and Pokrovsk prove that during classes*

students and teachers still use the Russian language. Despite the fact that Ukrainian and Russian languages are used equally at Donbass State Pedagogical University and Mariupol State University, there is a tendency to increase the prestige of communication in the state language in higher education institutions. At Donetsk National Technical University, the number of Ukrainian-speakers is much higher than those who speak Russian or are bilingual. Students of the Horlivka Institute of Foreign Languages mainly use Russian in education.

Originality. *The relevance of the chosen research topic is due to the need to intensify sociolinguistic research, research on the language situation in Ukraine, the existence of the Ukrainian language in the Ukrainian-Russian bilingual Donetsk region, which has not only theoretical but also practical significance for the state language policy program in the region. It should be emphasized that a special study of the language situation in the educational space of Donetsk region has not yet been conducted.*

Conclusion. *A well-thought-out state policy in the education system is important for overcoming the consequences of the influence of the Russian language and the prospects for future changes in the linguistic and cultural situation in favor of the Ukrainian language. Contrary to official statistics, which show the absolute predominance of educational institutions with the Ukrainian language of instruction, the real language environment in the perception of speakers is mostly bilingual. At the same time, only with the participation of secondary and higher education institutions can the position of the Ukrainian language as a single language be strengthened.*

Key words: *language situation, educational institutions, state language policy, bilingualism.*

Надійшла до редакції 03.10.20

Прийнято до друку 01.11.20